

*А. А. Жэлуновіч,
загадчык кафедры рускай мовы
як замежнай Беларускага дзяржаўнага
ўніверсітэта культуры і мастацтваў,
кандыдат філалагічных навук;
В. В. Шунейка,
старшы выкладчык кафедры беларускай
філалогіі і сусветнай літаратуры
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта
культуры і мастацтваў*

КНІГА ПАЧЫНАЕЦЦА З ЗАГАЛОЎКА

У сучасным літаратуразнаўстве пачатак і канец кнігі/тэксту (або яго частак) прынята абазначаць тэрмінам «рама», ці «рамка», і асноўным рамачным кампанентам, за выключэннем лірыкі, з'яўляецца загаловак. У Літаратурнай энцыклапедыі (1925) С. Д. Кржыжаноўскі вызначае загаловак як «ведущее книгу словосочетание, выдаваемое автором за *главное* книги. Заглавием книга (или вообще замкнутое литературное произведение) представлена и показана читателю *вмале*. Заглавие всегда кратко, так как ограничено титульным листом: титульный лист дает как бы микро-книгу, текст – макро-книгу» [5]. Цікавую думку выказвае і В. П. Грыгор'еў, называючы загаловак «чудовишно уплотненной аббревиатурой текста» [3, с. 194]. Каб зняць двухсэнсоўнасць у разуменні тэрміна і яго нападняльнасці ў розных навук, будзем спасылацца на яго дэфініцыю ў Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы, дзе «ЗАГАЛОВАК – назва якога-небудзь твора (літаратурнага, навуковага і пад.) або асобных яго частак» [6, с. 208].

Загаловак кнігі/твора прайшоў няпросты шлях да таго часу, калі набыў статус культурнай апазнавальна-інфарматыўнай адзінкі зместу. У навуковых крыніцах адзначаецца зменлівасць характару загатоўкаў у розныя часы і гістарычныя перыяды развіцця літаратуры і кнігавыдавецтва. Так, у Сярэднявеччы і эпоху Адраджэння тэкстам даваліся загатоўкі вельмі падрабязныя, каб даць чытачу найбольш поўнае ўяўленне пра кнігу. Для літаратуры XVII–XVIII стст. характэрны прынцып называння – анатаванне. У XIX ст. дэскрыптыўныя загатоўкі паступова выходзяць з ужытку і выкарыстоўваюцца пісьменнікамі, як правіла, толькі ў стылізацыях і пародыях. Сюжэтныя загатоўкі сціскаюцца да аднаго-двух слоў і

ўжо не тлумачаць тэкст, а высвечваюць кульмінацыйны момант, дынамічную «спружыну» аповеду. Вялікую ролю пачынаюць адыгрываць загалоўкі-антрапонімы, якія шырока выкарыстоўваюцца рускімі пісьменнікамі-рамантыкамі [1].

Само з'яўленне загалоўка – вынік неабходнасці называць асобныя творы па меры развіцця літаратуры, адрозніваючы іх адзін ад аднаго. Пры сваім нараджэнні літаратура не ведала загалоўкаў, творы называліся апісальна, і першапачатковая функцыя загалоўка ў рукапісным тэксце была абмежавана толькі адной мэтай – даць кароткае і зручнае азначэнне твору, каб аддзяліць адзін заглавак ад другога. Нават шэраг звыклых нам загалоўкаў Антычнасці – плён пазнейшых традыцый. І ўжо, акрамя размежавальнай ролі, заглавак набывае і сэнсаўтваральную функцыю, якая з'явілася ў працэсе станаўлення літаратуры Новага часу, калі ранейшыя нейтральныя элементы формы сталі ўдзельнічаць у сэнсаўтварэнні. Асабліва цікавасць да яго тлумачыцца ўнікальным становішчам загалоўка ў тэксце, яго семантычнай складанасцю і шматлікасцю яго функцый.

У навуковай літаратуры адзначаецца разнастайнасць функцый загалоўка, але асноўнымі з'яўляюцца наступныя:

1. *Намінатыўная*. Гэта зыходная функцыя, якая гістарычна склалася, каб назваць тэкст. Яна аб'ядноўвае ўсе загалоўкі, незалежна ад іх структуры і індывідуальных асаблівасцей.

2. *Інфарматыўная (камунікатыўная)*. Гэта функцыя ўніверсальная, таму што кожны заглавак такім ці іншым чынам інфармуе чытача пра тэкст.

3. *Размежавальная*. Заглавак выдзяляе тэкст з навакольнай прасторы. Ажыццяўленне гэтай функцыі адбываецца за кошт графічных сродкаў: заглавак друкуецца перад тэкстам, выдзяляецца шрыфтам, колерам і г. д.

4. *Экспрэсіўна-апелятыўная*. Заглавак можа выяўляць аўтарскую пазіцыю, а таксама псіхалагічна рыхтаваць чытача да ўспрыняцця тэксту. Экспрэсіўнасць можа быць выражана з дапамогай як моўных, так і пазамоўных сродкаў, напрыклад графічных (як гульня са шрыфтамі ў футурыстаў).

5. *Рэкламная*. Заглавак павінен прыцягваць увагу, зацікаўліваць чытача. З ростам колькасці выдадзеных кніг рэкламная функцыя набывае ўсё большае значэнне.

Суадносіны названых функцый залежаць ад асаблівасцей кожнага канкрэтнага тэксту, жанру, да якога ён схіляецца, тыпу

культуры, індывідуальнага стылю аўтара і г. д. У прапанаваным артыкуле зроблена спроба прадставіць класіфікацыю загаловаў беларускіх мастацкіх твораў XIX ст. «па прынцыпе іх суадносінаў з не ўключанай у тэкст рэальнасцю» [1, с. 113]. На падставе створанай класіфікацыі можна выдзеліць тыпы загаловаў беларускіх літаратурных твораў паэтаў і празаікаў XIX ст. [2], якія апелююць да:

– **геаграфічных рэалій:** «Із-за Слуцка, із-за Клецка», «Да Нёмна», «Свіцязь», «Свіцязянка», «Гара Міндоўга», «Руіны замка ў Медніках», «Вілія», «Да Дзвіны», «Дальжаньскае возера», «Аказія ў карчме пад Фальковічамі», «Там блізка Пінска» і г. д.;

– **культурных сімвалаў:** «Заход Сонца», «Бура», «Вечар», «Вясна», «Сівер», «Мора», «Восень», «Завіруха», «Ноч», «Дзень» і г. д.;

– **твораў сусветнай літаратуры:** «Энеіда навыварат», «Тарас на Парнасе», «Адысея гладыша» і г. д.;

– **аўтарскай творчасці:** «Думкі», «Мае думкі»;

– **чужой творчасці:** «Песняру», «Дзякуй табе, браце, Бурачок Мацею», «Да Адама Міцкевіча» і г. д.;

– **жанрава-родавай памяці:** «Пісьмы пра Беларусь», «Лісты з Беларусі», «Ліст з-пад шыбеніцы», «Гутарка Паўлюка», «Гутарка старога дзеда», «Гутарка двух суседаў» і г. д.;

– **форм іншых мастацтваў:** «Паляўнічыя акварэлькі з Палесся», «Партрэт», «Паўстанцкая песня», «Не я пяю – народ Божы», «Літоўскія абразкі», «Мая дудка», «Песні», «Песні жалбы», «Лірныя спевы», «Абразкі», «Спевы пра даўнейшых ліцвінаў», «Песенька ліцвінскай дзяўчыны» «Палеская рапсодыя» і г. д.;

– **язычніцкіх легенд і народных анекдотаў:** «Шчароўскія дажынкi», «Купала», «Стаўроўскія дзяды», «На дзяды», «Русалкі», «Русалка-спакусніца», «Две бярозы», «Зарослае возера», «Ваўкалак», «Нячысцік», «Мейсца нячыстае», «Дзе чорт не можа, там бабу пашле», «Бекеш», «Наваградскі замак», «Падземны звон на горцы ў Пазяневічах», «Травіца брат-сястрыца», «Пан Марка ў пекле», «Сірата» і г. д.;

– **антычнай культуры:** «Пояс Венеры»;

– **культуры, апазіцыйнай той, да якой належыць аўтар:** «Бахчысарай», «Магілы гарэма», «Крымскія санеты», «Там, дзе кіпарысы», «І пурпуровых ветразяў узвівы», «Акерманскія стэпы» і г. д.;

– **імя героя і/або яго занятку:** «Рыбак Родзька», «Віншаванне бондара Савасцея», «Павіншаванне войта Навума», «Дабрародны Ян Дэмбарог», «Яшка і Цімошка», «Верш да палкоўніка Крыстына Ляха-Шырмы...», «Да генерала Дэмбінскага», «Суседчык Гавейскі», «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», «Пан Тадэвуш», «Мешка, князь Наваградка», «Конрад Валенрод», «Гапон», «Драўляны Дзядок і кабета Інсекта», «Вайшвіла ў час Альгерда», «Эрдзівіл Мантвілавіч», «Дурны Зміцер, хоць хітры» і г. д.;

– **веравызнаньня:** «Кароткі збор Хрысціянскай навукі для сялян рымска-каталіцкага вызнання, якія размаўляюць на польска-рускай мове», «Катэхізм... для ўжывання ў вясковых рымска-каталіцкіх школах і касцёлах», «Вера беларуса» і г. д.;

– **найбольш значных падзей у жыцці:** «Вялікдзень на Беларусі», «Да жніва», «Па жніве», «Піліпава вяселле», «Хрэсьбіны Мацюка», «Мікітавы хаўтуры», «На куццю», «Пісаравы імяніны», «Шлюб з прымусу» і г. д.;

– **разважанняў пра сэнс жыцця:** «Пілігрым», «Падарожны», «Спеў пілігрыма», «Споведзь», «Думкі-дыяменты», «Раскаянне», «Слодыч мар» і г. д.

Папярэдні аналіз толькі прыблізна паказаў магчымыя аспекты класіфікацыі загаловаў, якія з'яўляюцца квінтэсенцыяй цэласнага мастацкага кантэксту, з аднаго боку; маніфестуюць індывідуальна-аўтарскае ўспрыняцце карціны свету – з другога, і сваёй семантычнай мнагамернасцю падштурхоўваюць чытача да пошуку асабістай мэты і пашырэння ўласных фонавых ведаў.

Такі аспект разгляду загаловаў дае падставы для вылучэння яшчэ адной важнай функцыі – *адраснай культурна-пазнавальнай*, сэнс якой заключаецца ў фарміраванні ў чытача перадрозумення тэксту і суаднесенасці асабістага культурнага вопыту, фонавых ведаў з інфармацыяй, закладзенай у мяркуемым кантэксте загаловаў. Азначаная функцыя паказвае, што заглавак дапамагае пэўнаму чытачу, па-першае, спрагназаваць, абапіраючыся на свой нацыянальна-культурны вопыт, наступны пасля назвы тэкст; па-другое, рыхтуе яго да разумення тэксту; па-трэцяе, служыць звязкай паміж чытачом і пазатэкставай рэальнасцю, з аднаго боку, і паміж чытачом і тэкстам – з другога; па-чацвёртае, тэндэнцыі ствараць загаловаўкі пэўным чынам характарызуюць як пісьменніка, так і «спажывацтва культуры» дадзенай эпохі, гістарычнага часу, паказваюць на залежнасць паміж сэнсава-структурнай якасцю загаловаў і адрасатам. Гэта дазваляе сцвярджаць, што заглавак як складнік кнігі/тэксту выконвае поліфункцыянальную ролю і можа

існаваць самастойна як моцны апазнавальны элемент нацыянальна-культурных каштоўнасцей, з'яўляючыся самым сціслым «жанрам» пісьмовага маўлення пра змест твора.

Разуменне загалюўка як кампазіцыйнага элемента кнігі/тэксту, пастаўленага аўтарам у моцную пазіцыю, сведчыць пра імкненне празаіка, паэта выйсці на ўзровень культурнага дыялога, пазначыць тыя праблемы, якія застаюцца актуальнымі на працягу доўгага часу. Кожны вялікі мастак стварае свой свет, сваю рэчаіснасць, у якой адлюстроўваецца і ўнутраны свет самога творцы, яго думкі, хваляванні, мары, а мастацкія творы і іх моўная прастора выступаюць галоўнай скарбніцай духоўнага багацця народа, нясуць культурна значную для носьбітаў гэтай мовы інфармацыю, фарміруюць адпаведную ментальнасць. У сувязі з гэтым уяўляе цікавасць стварэнне слоўніка загалюўкаў беларускіх мастацкіх твораў як ідэаграфічнай сістэматызацыі тэматыкі адлюстравання нацыянальна-культурных каштоўнасцей у дыяхраніі і ў яе тыпалогіі.

---

1. *Веселова, Н. А.* Заглавие литературно-художественного текста : антология и поэтика : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. А. Веселова. – М., 2005. – 237 с.

2. *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў* : у 2 т. Т. 2 : Новая літаратура : другая палова XVIII–XIX стагоддзе / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ-ры імя Я. Коласа і Я. Купалы ; навук. рэд. У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. – 2-е выд. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – 582 с.

3. *Григорьев, В. П.* Поэтика слова : на материале русской современной поэзии / В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1979. – 343 с.

4. *Джанджакова, Е. В.* О поэтике заглавий / Е. В. Джанджакова // Лингвистика и поэтика / отв. ред. В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1979. – С. 207–214.

5. *Кржижановский, С. Д.* Заглавие / С. Д. Кржижановский // Литературная энциклопедия : словарь литературных терминов. – М. ; Л. : Изд-во Л. Д. Френкель, – 1925. – Т. 1. // <http://feb-web.ru/feb/slt/abc/lt1/lt1-2452>. – Дата доступа : 13.03.2012.

6. *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы* : больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, Н. М. Крыўко. – Мінск : БелЭн, 1996. – 784 с.